

خیال مهار نیافته: تبیین مدل نظری عمل کرد «امل» بر اساس منابع اسلامی

حمید رفیعی هنر*

چکیده

امل (آرزو) یک سازه روان‌شناختی است که نقش آن در نوع شخصیت، هویت‌یابی، پیشرفت و مقابله با تنش‌ها در روان‌شناسی بررسی شده است؛ اما کمتر به تبیین ماهیت خود این سازه و نحوه عمل کرد آن پرداخته شده است. مقاله با روش توصیفی-تحلیلی، با هدف تبیین ماهیت سازه مذکور و نحوه عمل کرد آن، ابتدا بر اساس منابع اسلامی، به مفهوم شناسی امل و تبیین روان‌شناختی آن پرداخته، سپس در قالب یک مدل نظری در پی کشف مؤلفه‌های به هم مرتبط سازه امل و تبیین مکانیزم عمل کردی آن برآمده است. یافته‌ها حکایت از آن دارد که مدل عمل کردی امل از دو فرآیند در هم تنیده روی کردی عقل‌مدار و اجتنابی‌جهل‌مدار تشکیل شده است که بسته به نوع فعال بودن هر یک از دو حلقه مذکور، فرد به یکی از سه فرآیند «بسط امل»، «قصر امل» و یا «طول امل» روی خواهد آورد. کلید واژه‌ها: امل، آمانی، آرزو، عقل، جهل.

مقدمه

برخی روان‌شناسان معتقدند بخشی از شخصیت آدمی با توجه به آینده شکل گرفته یا تکمیل می‌شود؛ از آن جمله می‌توان به روی کرد انسان‌گراها در شخصیت اشاره نمود.^۱ در میان روی کردهای روان‌درمانی نیز برخی درمان‌گران، وجهی از دغدغه بیماران روانی را در

* پژوهش‌گر گروه روان‌شناسی اسلامی، پژوهشکده اخلاق و روان‌شناسی، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.

۱. Theories of Personality, Tenth Edition, p243.

آینده آنان جست و جومی‌کنند؛ هم‌چون روی‌کرد شناختی رفتاری در روان‌درمان‌گری.^۲ این برخلاف تفکر روان‌تحلیل‌گرانی است که معتقدند بزرگ‌سالی آدمی فقط بسته در گذشته بوده و آرزوهای وی نیز در دوران کودکی او رقم خورده که بیشتر آنها هم سرکوب شده‌اند.^۳ اما ظاهراً انسان هم‌چنان گاه در آینده سیر می‌کند، هرچند هنوز در آن حضور نیافته است.^۴ البته این حضور در آینده، هم‌چون سیر در گذشته می‌تواند در پیوستاری از وجه سالم تا وجه بیمارگونه قرار بگیرد. به سخن دیگر، همان‌طور که برخی از افراد ممکن است نتوانند از گذشته خود دست کشیده و از شکست‌ها و تلخی‌های آن بیرون آیند، برخی دیگر - که از استفاده مناسب از آینده ناتوان‌اند - به‌طور غیر منطقی سرخوش از آینده شده و گاه سیر روانی آنان در زمان به قدری شدت می‌یابد که سرمست از آن گشته و به خیال‌پردازی‌های مرضی دچار می‌شوند.

موضوع «آرزوها» و «امیال» در روان‌شناسی را شاید بتوان در تبیین شخصیت آدمی در ضمن روی‌کردهای روان‌تحلیل‌گری ردیابی نمود. سپس می‌توان به جنبه‌هایی از این موضوع در قلمروهای روان‌شناسی اجتماعی، بالینی، روان‌درمانی، و روان‌شناسی مثبت در زمینه‌های ذیل دست یافت: شکل‌گیری هویت، تیپ‌های شخصیتی، سبک‌های مقابله با استرس، پیشرفت، شادکامی و بهزیستی.

هرچند می‌توان این مفهوم را در قالب موضوع کلی انگیزش بررسی کرد، اما به نظر می‌رسد مطالعه این مفهوم به‌طور خاص، کاری است که نیازمند بررسی‌های دقیق‌تر است. بررسی‌های محقق‌نشان می‌دهد که مفهوم «آرزو» در ادبیات روان‌شناسی با دو اصطلاح «Wish» و «Aspiration» مورد استفاده قرار گرفته است.

این مفهوم به‌عنوان میل منفعل (و نه فعال) توصیف می‌شود که فرد تلاشی برای به انجام رساندن آن ندارد^۵ و یا یک گرایش هیجانی معرفی می‌شود که هنگام تصور یک موضوع خوشایند برانگیخته می‌شود.^۶

اریک فروم^۷ (۱۹۷۴م) از روان‌شناسان روان‌تحلیل‌گر، در کتاب «انقلاب/امید: به‌سوی

۲. Cognitive behavior therapy: core principles for practice, p137.

۳. Comprehensive Clinical Psychology, v1, p427.

۴. Behavioral and Brain Sciences, v30.

۵. Positive psychology: the scientific and practical explorations of human strengths, p35.

۶. Cognition and psychotherapy, p131.

۷. Eric Fromm.

انسانی کردن تکنولوژی می گوید آرزوها برخلاف امیدها محصول تصور در باره احتمال تغییرند، بی آن که طرحی برای آن داشته یا انرژی مورد نیاز ایجاد چنین تغییر را به همراه داشته باشیم. این انگیزه‌ها (امیال و آرزوها) برخلاف امید دارای ویژگی‌های منفعل بوده که در طی آن، تلاش کم یا اصلاً تلاشی برای به واقعیت پیوستن مصادیق آنها انجام نمی‌گیرد. به تعبیر فروم، سطح شدید این انفعال منجر به شکل‌گیری «پوچ‌گرایی»^۸ می‌گردد.^۹

از سوی دیگر، حالات منتج از امید و آرزو را باید متفاوت دانست؛ برای مثال، خوش بینی ناشی از امید را باید از خوش بینی ناشی از آرزو مجزا نمود. محققان، خوش بینی آرزومندان را نشأت گرفته از «پندار آرزومندانه»^{۱۰} می‌دانند.^{۱۱}

از نگاه روان‌شناسان اجتماعی، پندار آرزومندانه، یعنی شکل‌گیری باور و تصمیم‌گیری بر پایه مطالبی که شاید خوشایند به نظر آیند، ولی به دور از شواهد و منطقی و واقعیات‌اند. کریستوفر بوکر^{۱۲} پندار آرزومندانه را «چرخه اوهام»^{۱۳} دانسته و معتقد است هنگامی که ما اقدام به کاری می‌نماییم که ناشی از پندار آرزومندانه ما است، ممکن است چند صباحی - که شاید بتوان آن را «مرحله رؤیا»^{۱۴} نامید - همه چیز بروفق مراد به نظر آید؛ ولی چون این داستان ذهنی هرگز با واقعیت سرسازگاری نخواهد داشت، ادامه آن در زمان حرکت وقایع به سمت نامطلوب، منجر به «مرحله نومیدی»^{۱۵} می‌شود.^{۱۶}

جالب است بدانیم که در حیطه روان‌شناسی بالینی نیز پندار آرزومندانه به عنوان یکی از راه‌بردهای هیجان‌محور مقابله با استرس تلقی می‌شود؛^{۱۷} البته راه‌بردی که غیر مؤثر و آسیب‌زا به‌شمار می‌آید.^{۱۸} یافته‌های فراتحلیل نشان می‌دهد پندار آرزومندانه با روان‌رنجورخویی، برانگیختگی فیزیولوژیک، افکار سرزده، اضطراب، و افسردگی در ارتباط است.^{۱۹}

۸. Nihilism.

۹. Positive psychology: the scientific and practical explorations of human strengths, p26.

۱۰. Wishful thinking.

۱۱. Social and Personality Psychology Compass, v3, n3.

۱۲. Christopher Booker.

۱۳. "The Fantasy Cycle".

۱۴. "Dream Stage".

۱۵. "Frustration Stage".

۱۶. http://en.wikipedia.org/wiki/Wishful_thinking.

۱۷. The international encyclopedia of depression, p521.

۱۸. Cambridge handbook of psychology, health, and medicine, p50 & p850.

۱۹. The international encyclopedia of depression, p521.

پندار در باره آینده، گاه به قدری شدید می‌شود که افراد هویت و شخصیت خود را بر اساس آن بنا می‌کنند.^{۲۰} نوجوانان در روند هویت‌یابی ممکن است الگوهایی را انتخاب کنند که مشتمل بر ویژگی‌هایی است که آنها هم اکنون از آن برخوردار نبوده، ولی آرزوی آن را دارند. این نوع هویت‌یابی به «هویت‌یابی آرزومند»^{۲۱} معروف است. این نوع هویت‌یابی یک نگاه «چی می‌شد اگر!»^{۲۲} را فراهم می‌سازد و چنین نگاهی یک پیش‌بینی کننده قوی برای رفتار آینده به خصوص در نوجوانان است. پسران نوجوان آرزو می‌کنند شبیه قهرمانان ستبرتن باشند. پسرانی که به صورت آرزومندان با قهرمانان تلویزیونی یا بازی‌های رایانه‌ای هم‌سان می‌شوند، ممکن است با احتمال بیشتری دست به تقلید با آنها زده و رفتارهای مشابهی را انجام دهند.^{۲۳}

با این حال، آن مقدار که محقق تتبع نموده، بیشتر مطالعات انجام شده در زمینه آرزوها، مربوط به رابطه یا نقش این متغیر با دیگر متغیرهای روان‌شناختی هم‌چون هویت و شخصیت بوده است و تبیین‌های اندکی در تحلیل ماهیت «آرزو» در این مطالعات انجام گرفته است؛ اما «أمل» واژه نام آشنا در مفاهیم اسلامی است که برواقعیت روانی یاد شده پرداخته است.

در منطق اسلامی، انسان‌ها به واسطه قدرت خیالشان سیر در زمان را تجربه می‌کنند و گاه بر اساس آن، تصمیم‌های مهم زندگی را رقم می‌زنند؛ اما در این میان، دین مبین اسلام همواره مراقب وجه سلامت‌گونه و کمال‌گرایانه آدمی است و از این رو، در طی آموزه‌هایی به چند و چون این موضوع پرداخته که با تبیین آن می‌توان دریافت که چگونه افراد باید از این موهبت استفاده نمایند تا نه تنها دچار خسران نشده؛ که به رشد و بالندگی‌های روانی و معنوی دست یابند.

هدف محقق در این مقاله، ارائه مدل نظری عمل‌کرد سازه «أمل» در سیستم روانی افراد بر اساس منابع اسلامی است. محقق با شیوه توصیفی-تحلیلی به تبیین آموزه‌های اسلامی در زمینه مذکور پرداخته است.

۲۰. Personality and Individual Differences, v54, n4.

۲۱. Wishful identification.

۲۲. "What if".

۲۳. Developmental Psychology, v43, n4.

تبیین مفهومی امل

در این قسمت، ابتدا مفهوم امل از لحاظ لغوی بررسی شده، بعد به مفهوم شناسی امل در منابع اسلامی در قالب مفهوم امل در قرآن کریم و مفهوم امل در روایات اسلامی پرداخته شده است. در همین زمینه، جهت بررسی دقیق‌ترین مفهوم در روایات ابتدا به طور ویژه رابطه امل و رجا مورد بررسی قرار گرفته، سپس ویژگی‌های امل در روایات تبیین شده است.

مفهوم شناسی امل در لغت

برای لغت امل دو ریشه یا دو اصل بیان شده است: اول، «تَثَبَّتْ و انتظار» و دوم، «حَبَلْ مِنْ الزَّمَلِ». در مورد ریشه اول، لغت شناسان معتقدند امل به معنای امیدی (رجا) است که در آن مقداری انتظار وجود دارد^{۲۴} و حتی خلیل، لغت شناس مشهور، دو واژه امل و رجا را یکی تلقی نموده است.^{۲۵} صاحب الصحاح هم، امل را هم معنای رجا می‌داند.^{۲۶} صاحب فروق فی اللغه نیز امل را رجا مستمر می‌داند؛^{۲۷} در عین حال، رجا را نیز این گونه معرفی می‌کند: «امید، آرزوی امر نیکوست».^{۲۸} رجا از نگاه وی، همان گمان (و نه یقین) به وقوع امر نیکویی است که صاحب آن در شکل‌گیری آن تردید دارد.^{۲۹} پس امل و رجا به جای هم به کار رفته‌اند.

در این میان، تاج العروس، امل را «انتظار دست‌یابی به امر دور دست» توصیف می‌کند^{۳۰} و رجا را همان امل می‌داند که در عرف آن را «دل بستگی به دست‌یابی امر مورد علاقه در آینده» تلقی کرده‌اند.^{۳۱}

صاحب مصباح المنیر، با بیان دقیق‌تری بین امل و رجا تفاوت قایل شده است. او می‌نویسد:

«أملئته»، یعنی انتظار آن را دارم (تَرَقَّبْتُه) و به آن چه در دل آدمی در دست‌یابی به

۲۴. معجم مقاییس اللغه، ج ۱، ص ۱۴۰.

۲۵. کتاب العین، ج ۸، ص ۳۴۷.

۲۶. الصحاح، ج ۴، ص ۱۶۲۷.

۲۷. الفروق فی اللغه، ص ۲۴۰.

۲۸. همان، ص ۲۳۹.

۲۹. همان‌جا.

۳۰. تاج العروس، ج ۱۴، ص ۳۰.

۳۱. تعلق القلب بحصول محبوب مُستقبلاً.

امرنیکو شکل گرفته، امل گفته می‌شود و معمولاً امل در جایی به کار می‌رود که دست‌یابی به آن بعید است. کسی که تصمیم سفر به شهر دور دست داشته باشد می‌گوید: «أملت الوصول» ولی نمی‌گوید «طمعت»، مگر این که شهر نزدیک باشد. پس طمع فقط در جایی به کار می‌رود که دست‌یابی به آن نزدیک است و رجا بین امل و طمع قرار دارد؛ چرا که فرد راجی (امیدوار) گاه ترس آن دارد که به مأمول (موضوع مورد آرزوی) خود دست نیابد و اگر این ترس شدت یابد، رجا هم معنای امل می‌شود و اگر شدت این ترس کاهش یابد، هم معنای طمع می‌شود.^{۳۲}

بنا بر این، ترتیب حالات مذکور این‌گونه خواهد بود: طمع ← رجا ← امل.

جمع‌بندی نظریات لغویین

از آن چه گفته شد، می‌توان به این نتیجه دست یافت که «گمان»، «انتظار حصول»، «امر نیکو و خوشایند»، «دور دست بودن»، «دست‌نیافتنی» و «بدون سبب» از مؤلفه‌های شکل‌دهنده مفهوم امل هستند. بنا بر این، می‌توان امل را این‌گونه تعریف نمود: انتظار دست‌یابی به امر خوشایند، بدون فراهم بودن اسباب آن.

مفهوم شناسی مَنیّه در لغت

مفهوم دیگری که در آموزه‌های دینی به مفهوم امل نزدیک است، مَنی و امانی است. «مَنی» جمع کلمه «مَنیّه» است و «امانی» جمع لغت «أمنیّه» است و در معنای آن این‌گونه گفته شده است:

چیزی که انسان تمئای آن را دارد.^{۳۳}

به نظر می‌رسد با سه نگاه رفتاری (کلامی)، عاطفی، و شناختی؛ این مفهوم مورد بررسی قرار گرفته است. در نگاه رفتاری - کلامی، زُهری تمئی را نوعی گفت و گوی درونی با خود در زمینه امور شدنی و نشدنی می‌داند.^{۳۴} در نگاه عاطفی، ابن اثیر تمئی را میل به حاصل شدن موضوع مورد علاقه^{۳۵} تلقی می‌کند، و در نگاه شناختی راغب معتقد است که تمئی یعنی در

۳۲. المصباح المنیر، ج ۲، ص ۲۲.

۳۳. العین، ج ۸، ص ۹۰؛ المحيط فی اللغة، ج ۱۰، ص ۴۱۶؛ الصحاح، ج ۶، ص ۲۴۹۸.

۳۴. تهذیب اللغة، ج ۱۵، ص ۳۸۳.

۳۵. النهایة فی غریب الحدیث والأثر، ج ۴، ص ۳۶۷.

نظر گرفتن چیزی در نفس و تصور کردن آن که گاهی یک امر تخمینی و ظنی است و گاهی از روی اعتقاد و مبتنی بر یک اصل است. البته معمولاً تمّتی را تصور چیزی می‌دانند که حقیقت ندارد^{۳۶} لغت‌شناسان دیگر نیز از تمّتی به «الکذب: دروغ» یاد کرده‌اند.^{۳۷}

البته این امر غیر حقیقی و معدوم مورد تصور و میل، لزوماً ذاتی نیست، بلکه می‌تواند حادث شده باشد. از این رو، صاحب فُروق فی اللغه مدعی است که تمّتی حالتی در نفس است که هنگام از بین رفتن شرایط انجام کار سودمند، خواه در گذشته یا در آینده، برای فرد ایجاد می‌شود.^{۳۸}

و در تفاوت بین تمّنی و ترجّی، تهاونی می‌گوید فرق این دو در این است که در ترجّی امکان موضوع مورد رجا شرط است؛ برخلاف تمّتی که نه تنها امکان موضوع مورد تمّنا شرط نبوده،^{۳۹} بلکه در صورت علم به عدم امکان نیز این حالت می‌تواند حاصل شود.^{۴۰}

جمع بندی نظریات لغوبین

در جمع بندی نگاه اهل لغت و با در نظر گرفتن سه نگاه شناختی، عاطفی، و رفتاری به این مفهوم، می‌توان تمّتی را این‌گونه تعریف نمود:

تصور موضوع مورد علاقه‌ای که یا از ابتدا معدوم بوده و یا بعداً معدوم شده، ولی فرد نسبت به آن تعلق خاطر پیدا نموده؛ به گونه‌ای که ممکن است این میل در کلام او نیز نمایان گردد.

در پی این تعریف، می‌توان گفت موضوع مورد علاقه‌ای که دارای چنین ویژگی‌هایی باشد، منیه یا اُمّنیه قلمداد می‌شود.

حال، در مقایسه مفهوم امل و منیه باید گفت هر دو مفهوم مشتمل بر یک میل و علاقه نسبت به یک امر خوشایند هستند؛ اما حوزه منیه از دو جهت گسترده‌تر از حوزه امل است: یکی از جهت زمانی؛ چرا که امل مربوط به موضوعات آینده بوده، اما منیه به امور گذشته نیز تعلق می‌گیرد و دیگری از جهت امکان موضوع مورد علاقه که در امل فقط اسباب دست‌یابی

۳۶. مفردات ألفاظ القرآن، ص ۷۷۹.

۳۷. لسان العرب، ج ۱۵، ص ۲۹۵؛ تاج العروس، ج ۲۰، ص ۲۰۲.

۳۸. الفروق فی اللغه، ص ۱۱۶.

۳۹. کشف اصطلاحات الفنون، ج ۱، ص ۴۱۵.

۴۰. همان، ج ۱، ص ۵۰۹.

به آن فراهم نبوده، اما در منیه ممکن است موضوع مورد علاقه از امور معدوم بوده و دست یابی به آن محال باشد. البته تصور موضوع مورد علاقه نیز در منیه پررنگ تر از امل است. علاوه بر این، صاحب التحقیق مدعی است که امنیت یک معنای مبالغه‌ای اضافه بر منیه دارد و در واقع، امنیت مصداق تام تمنا است.^{۴۱} از این رو، شاید بتوان گفت که سه مفهوم امل، منیه، و امنیت به ترتیب، در یک پیوستار، بر اساس شدت امکان موضوع مورد علاقه از محتمل تا محال گسترانده شده‌اند.

مفهوم امل در قرآن کریم

در بررسی آیات در می‌یابیم که واژه امل و مشتقات آن فقط ۳ بار در قرآن کریم بیان شده است که دو مورد آن به صورت اسمی (أملًا،^{۴۲} الأمل^{۴۳}) و یک مورد آن به صورت فعلی (أملی^{۴۴}) به کار رفته است.^{۴۵} و مشتقات «منیه» و «امنیه» نیز در قرآن کریم شانزده بار به صورت اسمی (أمنیه،^{۴۶} أمانی،^{۴۷} الأمانی^{۴۸}) و فعلی (أمتی،^{۴۹} یمتی،^{۵۰} تمّتی،^{۵۱} یتمّتی^{۵۲}) تکرار شده است.

با دقت در تمام آیات مذکور در می‌یابیم که ماهیت امل یک امر خنثی است و بنا بر معیارهایی گاه یک امر نیکو، و گاهی نکوهیده تلقی شده است. البته مفهوم امل و امانی در آیات قرآن بیشتر در مضامین نکوهیده‌ای چون آرزوی امور ناشدنی،^{۵۰} فریب،^{۵۱} و کذب^{۵۲} به کار رفته است و حتی در سه مورد از موارد مذکور ایجاد آرزوها در دل آدمی از تصرفات و

۴۱. التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۱، ص ۱۸۷.

۴۲. «الْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا» (سوره کهف، آیه ۴۶).

۴۳. «ذُرِّهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهُمُ الْأَمَلُ» (سوره حجر، آیه ۳).

۴۴. «السَّيِّطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ وَأَمَلَى لَهُمْ» (سوره محمد، آیه ۲۵).

۴۵. البته واژه امل به صورت فعلی به معنای مهلت دادن نیز سه بار در قرآن کریم تکرار شده است (رک: سوره اعراف، آیه ۱۸۳؛ سوره قلم، آیه ۴۵؛ سوره حج، آیه ۴۸).

۴۶. سوره حج، آیه ۵۲.

۴۷. سوره بقره، ۷۸ و ۱۱۱؛ سوره نساء، ۱۲۳.

۴۸. سوره حدید، آیه ۱۴.

۴۹. رک: سوره نساء، آیه ۳۲، ۱۱۹، ۱۲۰؛ سوره واقعه، آیه ۵۸؛ سوره بقره، آیه ۹۴، ۹۵؛ سوره جمعه، آیه ۶ - ۷؛ سوره آل

عمران، آیه ۱۴۳؛ سوره حج، آیه ۵۲؛ سوره نجم، آیه ۴.

۵۰. سوره نساء، آیه ۳۲؛ سوره بقره، آیه ۱۱۱.

۵۱. سوره حدید، آیه ۱۴؛ سوره حجر، آیه ۳.

۵۲. رک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۱۵، ذیل تفسیر آیه ۷۸ سوره بقره.

افعال شیطان^{۵۳} به شمار آمده است. تنها در دو آیه، واژه امل و تمتی در مفهومی نیکو و یا غیرنکوهیده استعمال شده است که توضیح آنها در ذیل می آید:

۱. «وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ إِلَّا إِذَا تَمَنَّى أَلْقَى الشَّيْطَانُ فِي أُمْنِيَّتِهِ»؛^{۵۴}

هیچ پیامبری را پیش از تو نفرستادیم، مگر این که هرگاه آرزو می کرد (و طرحی برای پیشبرد اهداف الهی خود می ریخت)، شیطان القائاتی در آن می کرد؛ اما خداوند القائات شیطان را از میان می برد، سپس آیات خود را استحکام می بخشید و خداوند علیم و حکیم است.

از این آیه استفاده می شود که اصل تصور وجود شئی مورد علاقه (تمنی) در افراد، امر نکوهیده ای نیست؛ چرا که این کار به پیامبران نسبت داده شده است.

«الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اِمَانًا»؛^{۵۵}

مال و فرزند، زینت زندگی دنیا است؛ و باقیات صالحات [ارزش های پایدار و شایسته] ثوابش نزد پروردگارت بهتر و امیدبخش تر است.

در این آیه اولاً، نیکو بودن امل به دلیل مأمول (باقیات الصالحات) است و ثانیاً، سخن از نیکوتر بودن امل است و این اشعاری به پذیرش اصل این حالت در انسان ها است. پس صرف دنیوی بودن امل، دلیل نکوهیده بودن آن نیست.

جمع بندی آیات

از تمام مطالب یاد شده چند نکته قابل استفاده است:

الف. امل (انتظار برای دست یابی به امر خوشایند) یک احساس طبیعی در انسان ها است که می تواند برای هر کسی رخ دهد.

ب. معمولاً خاصیت این گونه انتظارات این است که به افراط کشانده شوند (نسبت آیات مربوط به امل نکوهیده و نیکو) این انتظار می تواند نیکو یا نکوهیده باشد.

ج. نیکو یا نکوهیده بودن این حالت بستگی به دو عامل دارد: اول) دنیوی یا اخروی بودن مأمول (هدف مورد انتظار)، دوم) شدت یافتن و به افراط کشانده شدن انتظار مذکور در

۵۳. سوره نساء، آیه ۱۱۹ و ۱۲۰؛ سوره حج، آیه ۵۲.

۵۴. سوره حج، آیه ۵۲.

۵۵. سوره کهف، آیه ۴۶.

مأمول دنیوی.

د. امانیه می‌تواند حالت شدت یافته‌تر امل باشد؛ چرا که از یک سو در آیات ذکر شده مفاهیم فریب، کذب و امور ناشدنی به جای امل به امانی نسبت داده شده است و از سوی دیگر، همان‌گونه که در بحث لغت‌شناسی امانیه گذشت، حوزه امانیه از دو جهت زمانی و امکانی گسترده‌تر از امل است.

مفهوم امل در روایات اسلامی

در روایات اسلامی به منابع بیشتری در زمینه امل می‌توان دست یافت. در بخش بررسی مفهومی امل از نگاه روایات، به دلیل گستردگی روایات و نبود مجال برای مطالعه یک به یک آنها از یک سو و قابل استنادتر شدن نتایج پژوهش حاضر از سوی دیگر، منابع روایی تحقیق از کتب «مقبول و مورد اعتماد شیعیان» و یا کتبی که «برای استناد دارای صلاحیت نسبی» هستند، انتخاب شده است. ملاک شناسایی کتب مذکور، معیار درجه‌بندی کتب روایی است. از این رو، از کتاب مرحوم کلینی رحمته‌الله و آثاری از شیخ صدوق رحمته‌الله - که بر اساس معیار درجه‌بندی مذکور، دارای درجه «الف» بوده و مشتمل بر چهارده عنوان کتاب هستند - و دیگر کتب روایی - که بر اساس معیار مذکور در درجه «ب» با رتبه‌های ۱ تا ۳ قرار دارند و مشتمل بر بیست عنوان کتاب است - مورد استناد قرار گرفته است. البته محقق، گاه برای تأیید برداشت خود از روایات منقول در کتب درجه «ج» نیز استفاده کرده است.

در جست و جوی مشتقات اسمی و فعلی واژه «امل» در کتب مذکور، متوجه همراهی این مشتقات با مفاهیم رجا و طمع می‌شویم که گاه در نگاه اول، حکایت از هم معنایی مفاهیم مذکور دارد؛ اما با وجود صراحت و یا ظاهر اکثر روایات مذکور می‌توان استنباط کرد که رجا، طمع، و امل سه مفهوم مجزا، اما مرتبط با هم هستند. بررسی این موضوع، خود بحث مجزایی را می‌طلبد که خارج از این مقال است.^{۵۶} از این رو، توجه خود را بر روایات مربوط به امل و امانیه متمرکز می‌نماییم.

۵۶. برای اطلاع بیشتر رک: الکافی، ج ۱، ص ۳۴۳؛ ج ۲، ص ۶۳، ۶۷، ۲۲۶ و ۳۱۵؛ ج ۴، ص ۴۶۰؛ ج ۸، ص ۲۳۱، ۱۸ و ۳۸۶؛ الخصال، ج ۱، ص ۸۸؛ من لایحضره الفقیه، ج ۲، ص ۵۵۷؛ کمال الدین، ج ۱، ص ۲۰۱؛ علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۰۰.

ویژگی‌های امل در روایات

بررسی ویژگی‌هایی که در تبیین مفهوم امل در روایات اسلامی ذکر شده، یاری کننده بازشناسی مفهوم امل خواهد بود. در این زمینه نکات ذیل از روایات قابل استفاده است:

الف. هسته مفهوم امل گرایش، رغبت و احساس خوشایند است. حضرت امیر علیه السلام بعد از توصیف وجود کشش‌های ظاهری در دنیا، گرایش (أمل) به آن را موجب فریب خوردن می‌دانند:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ! إِنَّ الدُّنْيَا حُلُوهٌ خَصْرَةٌ تَفْتِنُ النَّاسَ بِالشَّهَوَاتِ وَتُرِيِّنُ لَهُمْ بِعَاجِلِهَا وَآيُمُ اللَّهِ إِنَّهَا لَتَغْرُمُنَّ أَمَلَهَا.^{۵۷}

از سوی دیگر، یکی از توصیف‌کننده‌های «زهد»، «قصر الأمل» است:

الزُّهْدُ فِي الدُّنْيَا قَصْرُ أَمَلٍ.^{۵۸}

و در عین حال، در تفسیر زهد به موضوع دل‌بستگی اشاره شده است:

قُلْتُ: يَا جَبْرِئِيلُ! فَمَا تَفْسِيرُ الزُّهْدِ؟ قَالَ: الزَّاهِدُ يُحِبُّ مَنْ يُحِبُّ خَالِقَهُ.^{۵۹}

شاهد این برداشت، روایت منقول از حضرت علی علیه السلام است که به وجود رابطه بین رغبت و طول امل و بین زهد و قصر امل اشاره شده است:

وَمَنْ يَرْغَبُ فِي الدُّنْيَا فَطَالَ فِيهَا أَمَلُهُ أَعْمَى اللَّهُ قَلْبَهُ عَلَى قَدْرِ رَغْبَتِهِ فِيهَا، وَمَنْ زَهَدَ فِيهَا فَقَصُرَ فِيهَا أَمَلُهُ أَعْطَاهُ اللَّهُ عِلْمًا بِغَيْرِ تَعَلُّمٍ.^{۶۰}

با توجه به این روایت، به نظر می‌رسد در مفهوم زهد، نوعی بی‌رغبتی اشراق شده است و وقتی روایت می‌فرماید:

الزُّهْدُ فِي الدُّنْيَا قَصْرُ أَمَلٍ.

کوتاهی امل ملازم با کوتاه کردن رغبت‌ها خواهد بود. بنا براین، امل را باید از جمله مؤلفه‌های هیجانی - انگیزشی تلقی نمود که البته برابعد شناختی و رفتاری افراد نیز اثر می‌گذارد.

۵۷. الکافی، ج ۸، ص ۲۳۱.

۵۸. معانی الأخبار، ص ۲۵۱.

۵۹. همان، ص ۲۶۰.

۶۰. تحف العقول، ص ۳۵.

ب. در مفهوم امل، زمان آینده گنجانده شده است. در نامه حضرت علی علیه السلام رابطه زمان آینده و آمانی به خوبی نشان داده شده است:

وَلَا تَقُلْ عَدَاً أَوْ بَعْدَ عَدٍ فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكَ بِإِقَامَتِهِمْ عَلَى الْأَمَانِي. ^{۶۱}

و در روایت دیگر از آن حضرت به خاصیت آینده پذیری «امل» اشاره شده است:

فَاعْمَلْ عَمَلِ رَجُلٍ لَيْسَ يَأْمُلُ مِنَ الْأَيَّامِ إِلَّا يَوْمَهُ الَّذِي أَصْبَحَ فِيهِ وَ لَيْلَتَهُ. ^{۶۲}

ج. در امل، فرد تلاشی برای دست یابی به موضوع نمی کند، برخلاف رجا که در آن تلاش و پیگیری وجود دارد. راوی می گوید به امام صادق علیه السلام عرض کردم:

قَوْمٌ يَعْمَلُونَ بِالْمَعَاصِي وَيَقُولُونَ نَرْجُو فَلَا يَزَالُونَ كَذَلِكَ حَتَّى يَأْتِيَهُمُ الْمَوْتُ.

امام صادق علیه السلام در جواب فرمود:

هَؤُلَاءِ قَوْمٌ يَتَرَجَّحُونَ فِي الْأَمَانِي كَذَبُوا لَيْسُوا بِرَاجِينَ إِنَّ مَنْ رَجَا شَيْئاً طَلَبَهُ. ^{۶۳}

مؤید این مطلب، روایاتی است که «امل» را عامل غفلت و فراموشی از «عمل» می داند:

عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام: أَنْتُمْ فِي مَهَلٍ مِنْ وَرَائِهِ أَجَلٌ وَمَعَكُمْ اَمَلٌ يَعْتَرِضُ دُونَ الْعَمَلِ. ^{۶۴}

عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیه السلام فِي دَعَاءِ خْتَمَةِ الْقُرْآنِ: اللَّهُمَّ ... وَتَقْفُوبِنَا آثَارَ الَّذِينَ اسْتَضَاءُوا بِنُورِهِ وَ لَمْ يَلْهَبِهِمُ الْأَمَلُ عَنِ الْعَمَلِ. ^{۶۵}

عَنْ عَلِيٍّ علیه السلام: مَا أَطَالَ الْعَبْدُ الْأَمَلَ إِلَّا أَنْسَاهُ الْعَمَلَ. ^{۶۶}

اگر چه منظور از عمل در این روایات، اعمال برای هدف متعالی است، اما طبق مطالب قبلی به نظر می رسد فرد در صورت تلاش برای دست یابی به آرزو، وارد میدان رجا شده و از صرف آرزو خارج شده است. در واقع، طبق آن چه در نکته بعد خواهد آمد، وارد شدن به یک دنیای به دور از واقعیت نه تنها از اعمال متعالی، بلکه فرد را از هر تلاش دیگری برای دست یابی به اهداف دنیوی نیز باز می دارد. این تأثیری است که امل بر «بعد رفتاری»

۶۱. الکافی، ج ۲، ص ۱۲۸.

۶۲. همان، ج ۲، ص ۴۵۳.

۶۳. همان، ج ۲، ص ۶۸.

۶۴. تحف العقول، ص ۲۰۰.

۶۵. مصباح المتهجد، ج ۲، ص ۵۲۰.

۶۶. تحف العقول، ص ۲۰۰.

می‌گذارد.

د. گرایش‌ها و رغبت‌های برخاسته از امل می‌تواند در روان آدمی تثبیت شده، به گونه‌ای که به یک صفت روانی پایدار تبدیل گردد. از امام صادق علیه السلام روایت شده است:

مَنْ تَعَلَّقَ قَلْبُهُ بِالْدُنْيَا تَعَلَّقَ قَلْبُهُ بِثَلَاثِ خِصَالٍ هِيَ لَا يَفْنَى، وَ اَمَلٌ لَا يُدْرِكُ وَ رَجَاءٌ لَا يُنَالُ.^{۶۷}

این جاسخن از «خصلت» است که اشاره به یک صفت پایدار دارد.

در جمع‌بندی روایات مذکور می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های اصلی امل، براساس روایات، عبارت‌اند از: «گرایش و رغبت»، «احساس خوشایند»، «زمان آینده» و «عدم تلاش برای دستیابی» که تداوم این رغبت، شرایط شکل‌گیری یک خصلت روانی را برای فرد فراهم می‌سازد. در ادامه، به تبیین روان‌شناختی مفهوم مذکور می‌پردازیم.

تبیین روان‌شناختی امل

مسئله موجود در آموزه امل چیست؟ در تبیین روان‌شناختی این آموزه، باید نیاز یا دغدغه طرح این آموزه مشخص شود. ویژگی‌های آدمی در این زمینه روشن شده و قوانین حاکم بر هستی در رابطه با این موضوع نمایان گردد و در نهایت، کارکردهای این آموزه مشخص شود. موارد مذکور را می‌توان مراحل تبیین «چرایی» یک آموزه دینی به شمار آورد.

همان‌گونه که در مفهوم‌شناسی لغوی، قرآنی و روایی مشخص شد، امل ابتداءً یک ماهیت خنثی داشته که ملاک و معیارهای مختلف، آن را به دو منظر روی‌کردی (نیکو) و اجتنابی (نکوئیده) تقسیم خواهد نمود. از این رو، می‌توان بررسی چرایی آموزه امل را در قالب دو روی‌کرد مذکور مورد بررسی قرار داد.

۱. منظر اجتنابی و روی‌کردی به امل

در روایات اسلامی، هم‌چون آیات قرآن کریم، وقتی سخن از «امل» به میان می‌آید، از یک سواز منطقی نکوهیده ویژگی‌هایی چون نفوذ شیطان،^{۶۸} دنیایی بودن^{۶۹} و جاهلانه بودن^{۷۰}

۶۷. الکافی، ج ۲، ص ۳۱۵.

۶۸. «وَأَصْلَتْهُمْ وَأَمْرَتْهُمْ وَأَمْرَتْهُمْ فَلْيَبْتَكَنْ آذَانَ الْأَنْعَامِ وَأَمْرَتْهُمْ فَلْيَغْرِبَنَّ خَلْقَ اللَّهِ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبِينًا يَعْدُهُمْ وَيُمْتِيهِمْ وَمَا يَعْدُهُمُ الشَّيْطَانُ إِلَّا الْغُرُورَ» (سوره نساء، آیه ۱۱۹ و ۱۲۰؛ رک: سوره حج، آیه ۵۲).

۶۹. قَالَ: إِنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام... يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ الدُّنْيَا حُلْوَةٌ خَضِرَةٌ... وَ ائِمُّمُ اللَّهِ إِنَّهَا لَتَغْرُمَنَّ أَمْلَهَا وَ تُخْلِفَنَّ مَنْ

به آن نسبت داده می شود و از سوی دیگر، با نگاهی نیکواین مفهوم در نجوای بین عبد (انسان) و معبود (خداوند) رُخ می نمایاند.^{۷۱}

نیکویا نکوهیده بودن این میل بستگی به دو عاملی دارد که هر یک لازم ولی به تنهایی کافی نیستند:

اول) دنیوی یا اخروی بودن مأمول (امر خوشایند مورد میل و انتظار) که روایات نیز مؤید این عامل هستند:

إِيَّاكُمْ أَنْ تَتَوَقَّعُوا إِلَى أَمَانِي الدُّنْيَا؛

مبادا به آرزوهای دنیوی اعتماد کنید.^{۷۲}

دوم) شدت یافتن و به افراط کشانده شدن میل مذکور در مأمول دنیوی. روایاتی که افراد را از «طول امل» واداشته اند، مؤید این عامل هستند. امیرالمؤمنین علیه السلام فرمود:

أَلَا إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَيْكُمْ خَلَّتَانِ اتِّبَاعُ الْهَوَى وَ طُولُ الْأَمَلِ، أَمَّا اتِّبَاعُ الْهَوَى فَيَصُدُّ عَنِ الْحَقِّ، وَأَمَّا طُولُ الْأَمَلِ فَيُنْسِي الْآخِرَةَ؛

آگاه باشید بیشترین چیزی که برای شما از آن نگرانم دو ویژگی است: پیروی از هوای نفس و استمرار آرزو، اما پیروی از هوا از حق باز می دارد و استمرار آرزو آخرت را از یاد می برد.^{۷۳}

از فحوای کلام دیگر امام علی علیه السلام می توان تفسیر «طول امل» و به افراط کشانده شدن میل خوشایند را دریافت نمود:

وَلَا تَقُلْ عَدَاً أَوْ بَعْدَ عَدٍ فَإِنَّمَا هَلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكَ بِإِقَامَتِهِمْ عَلَى الْأَمَانِي وَالشَّوْبِ حَتَّى أَتَاهُمْ أَمْرُ اللَّهِ بَعْتَهُ؛

مگوفردا یا فردای بعد! که افراد قبل از تو بدین خاطر هلاک شدند که بر سر آرزوها ماندگار شده و امروز و فردا کردند تا عذاب الهی به ناگهان آنها را فرا گرفت.^{۷۴}

رِجَاهَا (الكافی، ج ۸، ص ۲۳۱).

۷۰. قَالَ عَلِيٌّ علیه السلام: إِنَّ قُلُوبَ الْجُهَالِ تَسْتَفِرُّهَا الْأَطْمَاعُ وَتَرْتَهِنُهَا الْمُنَى وَتَسْتَعْلِقُهَا الْخَدَائِعُ (همان، ج ۱، ص ۲۳).

۷۱. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِذَا تَوَجَّهْتَ إِلَى مِنِّي فَقُلِ اللَّهُمَّ إِنِّي أَرْجُو وَإِيَّاكَ أَدْعُو فَبَلِّغْنِي أَمَلِي وَأَصْلِحْ لِي عَمَلِي

(همان، ج ۴، ص ۴۶۰).

۷۲. کمال الدین، ج ۲، ص ۵۵۲.

۷۳. الكافی، ج ۸، ص ۵۸.

۷۴. همان، ج ۲، ص ۱۲۸.

به نظر می‌رسد ماندگاری بر روی آرزوها و امروز و فردا کردن‌ها، نشان از غرق شدن در آرزوها توسط فرد بوده و این نوعی از به افراط کشانده شدن این امیال است. البته باید توجه داشت که عامل دوم، تکمیل کننده عامل اول است؛ به گونه‌ای که به صرف دنیوی بودن امل، نمی‌توان به نکوهیده بودن آن حکم نمود؛ چرا که همان‌طور که گذشت، ماهیت امل اساساً خنثی است و این منظرهای متفاوت هستند که آنها را نیکو یا نکوهیده می‌گرداند. بنا بر این، در صورتی که فرد آرزوهای دنیوی را به درازا کشانده و در تکیه بر آنها زیاده‌روی نماید، در دام آرزوهای نکوهیده گرفتار شده است و الا بسا آرزوی دنیوی که به شرط معیارهایی، مورد اجابت قرار گیرد:

مَنْ تَمَنَّى شَيْئًا وَ هُوَ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ رَضِيَ لَمْ يَخْرُجْ مِنَ الدُّنْيَا حَتَّى يُعْطَاهُ.^{۷۵}

مهم، این است که روشن شود؛ چرا دین اسلام نگاه دوگانه به این مفهوم دارد؟ و ملاک و معیار دنیوی شدن یا به افراط کشانده شدن امل چیست؟

ملاک اجتناب یا روی کرد در امل

روان آدمیان تشکیل شده از امیال، گرایش‌ها و شناخت‌های مختلف و متنوعی است که به زندگی آنها معنا و نیرو می‌بخشد. انسان گاه در گذشته، گاه حال و گاه در زمان آینده سیر می‌کند. او گاهی به داشته‌های موجود خرسند است و گاه از تصور خیالی نداشته‌هایی در آینده دور و نزدیک لذت می‌برد و به واسطه این قدرت خیال، سیر در زمان را تجربه کرده و گاهی بر اساس آن، تصمیم‌های مهم زندگی را رقم می‌زند. شاید همین گرایش شدید انسان نسبت به وقوع امر خوشایند در آینده و به انتظار نشستن زمانی که هنوز به وقوع نپیوسته و نقش آن در مقابله با استرس و شکل‌گیری هویت و شخصیت باشد که «مسأله» اصلی آموزه امل و آرزو را در دین اسلام مدلل می‌سازد.

آری، دین مبین اسلام همواره مراقب وجه سلامت گونه و کمال‌گرایانه آدمی در نوع، جهت و شدت امیال و هیجانان است. از این رو، در طی آموزه‌هایی به تبیین این موضوع پرداخته تا افراد بتوانند از این موهبت به گونه‌ای استفاده نمایند که نه تنها دچار خسران نشده؛ که به رشد و بالندگی‌های روانی و معنوی دست یابند.

حال باید از خود سؤال کرد که چرا میل به امر خوشایند در آینده گاه مورد نکوهش

۷۵. الامالی (صدوق)، ص ۵۷۸.

آموزه‌های اسلامی قرار می‌گیرد و اساساً چه عاملی باعث می‌شود تا این میل از زمره امل‌های اجتنابی (نکوهیده) قرار گیرد؟

جهل: ملاک اجتناب از امل

با توجه به کثرت آیات و روایات در نکوهش امل،^{۷۶} می‌توان گفت که گویا خاصیت امل این است که به افراط کشانده شود. در روایات به طور مرتب، افراد را از این که امل، آنها را مشغول خود ساخته و آنها را به امور بی ارزش سوق دهد بر حذر داشته‌اند:^{۷۷}

فَلَا يُلْهِيَنَّكُمْ الْأَمَلُ وَلَا يَطْوِلَنَّ عَلَيْكُمْ الْأَجَلُ، فَإِنَّمَا أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ أَمْدُ أَمَلِهِمْ؛
مبادا آرزو شما را مشغول به امور بی ارزش نماید و مبادا مرگ را در نظر شما دور دست بنمایاند که پیشینیان شما را طولانی کردن آرزوهایشان هلاک نمود.

واقعیت هستی این است که وقتی فرد، مشتاق به آینده‌ای می‌شود که امکان دست‌یابی به آن وجود نداشته یا تلاشی برای آن نمی‌کند، به تدریج از واقعیت فاصله گرفته و از اموری لذت خواهد برد که واقعیت بیرونی نداشته و به گونه‌ای در دام امور «لهوی» گرفتار شود که از خود یک «شخصیت مستعد خیال‌پردازی»^{۷۸} بسازد.

اساساً «افراط» ریشه در «جهل» انسان‌ها دارد^{۷۹} که منجر به مخاطره افتادن سلامت روان می‌گردد.^{۸۰} در روایات، امل و جهل رابطه وثیق با هم داشته که گویی افراط در امل، ریشه در جهالت افراد دارد. این مطلب از روایت امیرالمؤمنین عليه السلام قابل برداشت است:

إِنَّ قُلُوبَ الْجُهَالِ تَسْتَفِرُّهَا الْأَطْمَاعُ وَتَرْتَمِيهَا الْمُنَى وَتَسْتَعْلِقُهَا الْحَدَائِعُ؛^{۸۱}
قطعاً دل‌های افراد جاهل را طمع‌ها برمی‌انگیزد و آرزوها گروگان‌شان می‌گیرد و فریب‌ها به دامشان می‌اندازد.

اما با چه تبیینی می‌توان پذیرفت که جهل منجر به افراط در امل می‌شود؟ طبیعی است

۷۶. برای نمونه: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ صَلَاحَ أَوَّلِ هَذِهِ الْأُمَّةِ بِالرُّهُدِ وَالْيَقِينِ وَهَلَكَ آخِرُهَا بِالسُّخِّ وَالْأَمَلِ (الامالی صدوق)، ص ۲۲۷.

۷۷. الكافی، ج ۸، ص ۳۸۶.

۷۸. Fantasy Prone Personality.

۷۹. قَالَ عَلِيُّ عليه السلام: لَا تَرَى الْجَاهِلَ إِلَّا مُفْرَطًا أَوْ مُفْرَطًا (نهج البلاغه، حکمت ۷۰، ص ۴۷۹).

۸۰. قَالَ عَلِيُّ عليه السلام: أَيُّهَا النَّاسُ أَعْجَبُ مَا فِي الْإِنْسَانِ قَلْبُهُ وَ لَهُ مَوَادُّ مِنَ الْحِكْمَةِ وَأَصْدَادٌ مِنْ خِلَافِهَا... فَكُلُّ تَقْصِيرٍ بِهِ مُضَرٌّ وَ كُلُّ إِفْرَاطٍ لَهُ مُفْسِدٌ (الكافی، ج ۸، ص ۲۱).

۸۱. الكافی، ج ۱، ص ۲۳.

که اولین بُعد روانی را که «جهل» بدان آسیب می‌رساند، «بُعد شناختی» افراد است. به هر میزان بعد شناختی مختل شود، به همان میزان فرد از واقعیت فاصله خواهد گرفت و حقایق مربوط به نتایج یا پیامدهای یک آرزو را درک نخواهد کرد. از این رو، همواره، امل و امانی با گونه‌ای از عدم تعقل و عدم شناخت واقعیت همراه است:

قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: يَا بُنَيَّ! إِيَّاكَ وَ الْإِثْكَالَ عَلَى الْأَمَانِي فَإِنَّهَا بَصَائِعُ النَّوْكَى؛
پسرکم مبادا بر آرزوها تکیه نمایی که آن کالای احمقان است.^{۸۲}

در روایت دیگر آن حضرت، به حقیقت امل این گونه اشاره شده است:

و لَوْلَا الْأَمَلُ عَلِمَ الْإِنْسَانُ حَسَبَ مَا هُوَ فِيهِ؛
اگر آرزو نبود، آدمی حقیقت آن چه را در او است، می‌فهمید.^{۸۳}

عقل: ملاک روی کردی در امل

همان طور که اشاره شد، وجود رغبت و گرایش نسبت به برخورداری از امور خوشایند در آینده، یک واقعیت روانی همه انسان‌ها است و این میل واقعی را نمی‌توان انکار یا سرکوب نمود. نگاه اسلامی در این زمینه نه انکار و سرکوب، بلکه «مدیریت»، «جهت‌دهی»، و یا «تعديل» این میل است و این مهم با نیرویی به نام «عقل» ممکن خواهد بود. بنا بر این، عقل را باید ملاک نگاه روی کردی به امل دانست.

بر اساس منابع اسلامی، رغبت‌ها و گرایش‌های فرد عاقل در مسیر آخروی بوده،^{۸۴} این حقیقت را درک می‌کند که دست‌یابی به امر خوشایند در آینده چه دنیوی باشد و چه اخروی، نیازمند تلاش و کوشش است^{۸۵} و البته خواسته‌های دنیوی او هم بر اساس علم و حکمت است.^{۸۶} واقعیت هستی نیز این است که آرزوهایی که بر پایه عقل به عنوان «قوه شناختی - بازدارنده»^{۸۷} شکل گرفته باشند، به دلیل ویژگی‌های متعالی عقل، به افراط

۸۲. من لا یحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۸۶.

۸۳. الکافی، ج ۲، ص ۳۹۳.

۸۴. إِنَّ الْعُقَلَاءَ زَهَدُوا فِي الدُّنْيَا وَرَغِبُوا فِي الْآخِرَةِ (همان، ج ۱، ص ۱۸).

۸۵. إِنَّ الْعَاقِلَ نَظَرَ إِلَى الدُّنْيَا وَإِلَى أَهْلِهَا فَعَلِمَ أَنَّهَا لَا تُنَالُ إِلَّا بِالْمَشَقَّةِ وَنَظَرَ إِلَى الْآخِرَةِ فَعَلِمَ أَنَّهَا لَا تُنَالُ إِلَّا بِالْمَشَقَّةِ (همان، ج ۱، ص ۱۷).

۸۶. إِنَّ الْعَاقِلَ رَضِيَ بِالْدُّونِ مِنَ الدُّنْيَا مَعَ الْحِكْمَةِ وَلَمْ يَرْضَ بِالْدُّونِ مِنَ الْحِكْمَةِ مَعَ الدُّنْيَا (همان، ج ۱، ص ۱۸).

۸۷. تبیین پذیرفته شده از مفهوم عقل در منابع اسلامی (رک: اخلاق پژوهی حدیثی؛ «ساخت مقیاس خودمهارگری بر اساس منابع اسلامی»).

کشانده نشده یا مبتلا به امور پست دنیوی نشده، در نتیجه مورد مذمت آموزه‌های دینی قرار نمی‌گیرند.

بنا بر این، باید امل را در سیستم روانی افراد عاقل، به عنوان یک «خیال مهار یافته» تلقی نمود که امیال و گرایش‌های لذت بخش فرد در مسیر معینی نظم داده می‌شوند. این مسیر معین، همان کمال الهی است که از جانب خدای متعال برای انسان‌ها رقم خورده است و علامت در مسیر متعالی بودن امل انسان این است که موضوع مورد آرزوی او، مورد رضایت الهی باشد.

امام صادق علیه السلام در روایتی فرمود:

مَنْ تَمَنَّى شَيْئًا وَهُوَ لِلَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - رَضِيَ لَمْ يَخْرُجْ مِنَ الدُّنْيَا حَتَّى يُعْطَاهُ؛^{۸۸}

هر کس چیزی را آرزو نماید در حالی که خدای متعال از آن رضایت داشته باشد، از دنیا نمی‌رود، مگر این که آن چیز به او عطا می‌گردد.

پس، نگاه روی کردی به امل و تفسیر نیکو از آن هنگامی معنا می‌یابد که میل خوشایند فرد، مطابق رضایت الهی و در مسیر هدف متعالی (کمال الهی) انسان قرار بگیرد. این جا است که فرد، امیال خوش خود را در جوار رحمت الهی جست و جومی کند^{۸۹} و خدای متعال و رحمت‌های بیکران^{۹۰} و بی دریغ او را آرزو می‌کند.^{۹۱}

به عبارت دیگر، وقتی برای فرد «حلیت» یا «حرمت» دست یابی به امر مورد علاقه اهمیتی نداشته باشد،^{۹۲} در واقع، از طریق رضایت الهی خارج شده و از این پس، آمال و آرزوهای او مذموم گشته و این جا است که چنین امیالی تحت سیطره و ولایت شیطان قرار می‌گیرد. این موضوع را می‌توان از روایت امام باقر علیه السلام برداشت نمود:

إِذَا اسْتَحَقَّتْ وِلَايَةُ اللَّهِ وَ السَّعَادَةُ جَاءَ الْأَجَلُ بَيْنَ الْعَيْنَيْنِ وَ ذَهَبَ الْأَمَلُ وَرَاءَ الظَّهْرِ وَإِذَا

۸۸. الامالی (صدوق)، ص ۵۷۸.

۸۹. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام: إِذَا تَوَجَّهْتَ إِلَى مِنِّي فَقُلْ - اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ أَنْ تَجْعَلَ لِي عَمَلِي (الكافي)، ج ۴، ص ۴۶۰.

۹۰. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام: الْحَيُّ وَالْعَمْرُؤُ سَوْقَانِ مِنَ أَسْوَاقِ الْآخِرَةِ وَالْعَامِلُ بِهِمَا فِي... جِوَارِ اللَّهِ إِنْ أَدْرَكَ مَا يَأْمُلُ عَفَرَ اللَّهُ لَهُ (همان، ج ۴، ص ۲۶۱).

۹۱. عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام: اغْفِرْ لِي وَإِخْوَانِي وَلِزُؤَارِ قَبْرِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْحُسَيْنِ علیه السلام... وَأَعْطِهِمْ أَفْضَلَ مَا أَمَلُوا مِنْكَ فِي عُزْبَتِهِمْ عَنْ أَوْطَانِهِمْ (همان، ج ۴، ص ۵۸۰).

۹۲. رک: معانی الأخبار، ص ۲۴۵.

اسْتَحَقَّتْ وَلَايَةُ الشَّيْطَانِ وَالشَّقَاوَةُ جَاءَ الْأَمَلُ بَيْنَ الْعَيْنَيْنِ وَذَهَبَ الْأَجَلُ وَرَاءَ الظُّهْرِ؛^{۹۳}
 هنگامی که (انسان) مستحق ولایت الهی و سعادت شود، مرگ در جلوی
 چشمان او می‌آید و آرزو در پشت سرش قرار می‌گیرد و هنگامی که مستحق
 ولایت شیطان و شقاوت گردد، آرزو در جلوی چشمانش قرار گرفته و (یاد) مرگ
 به پشت سر او می‌رود.

بنا بر این، به میزان بهره‌مندی و استفاده فرد از عقل، آرزوهای او نیز در مسیر هدف
 متعالی انسان قرار می‌گیرد.

تعریف روان‌شناختی امل بر اساس منابع اسلامی

حالف بعد از بررسی‌های قرآنی و روایی می‌توان با نگاهی روان‌شناختی و با در نظر گرفتن
 دو منظر روی کردی و اجتنابی تعریف امل را این‌گونه ارائه داد:

فعال شدن یک میل و یا یک احساس خوش‌آیند نسبت به رویدادی در آینده که
 فرد تلاشی برای دست‌یابی به آن نکرده و یا امکان دست‌یابی به آن وجود ندارد.
 فعال بودن مستمر میل مذکور در روان فرد، بدون تغییر مؤلفه‌های آن (تلاش و
 امکان دست‌یابی) منجر به شکل‌گیری یک صفت پایدار می‌شود که
 شناخت‌های فرد را نسبت به درک دنیای واقعی مختل می‌سازد.

تبدیل پذیری منظر روی کردی به اجتنابی

همان‌طور که مشاهده می‌شود، «مختل شدن درک دنیای واقعی» اصلی‌ترین پیامد امل
 در منظر اجتنابی تلقی می‌شود. اما با توجه به این که روان آدمی یک نظام در هم تنیده بوده و
 سازه‌های مختلف روانی نسبت به هم تأثیر و تأثر دارند؛ با رخداد مکانیزمی جنبه روی کردی و
 نیکو، قابلیت تبدیل و تنزل به عرصه اجتنابی و نکوهیده را خواهد داشت. این موضوع را از
 مجموع روایات مربوط به رابطه عقل و جهل با امل می‌توان به دست آورد.

در روند فعال شدن میل خوشایند نسبت به آینده، ممکن است نیروی شناختی عقل آن
 را در تعارض با هدف متعالی بیابد، اما به واسطه یک سری از عوامل غفلت‌زای ثانوی (گناه،
 نوع آرزو، شدت و قدرت آرزوهای اجتنابی دیگر)، روند شناختی - مهارگری عقل مختل گردد
 و فرد به جای این که به سمت «تعديل» این آرزو حرکت کند، به واسطه فشار نیروهای جهل،
 زمینه غفلت از واقعیت برایش فراهم گشته و عنان اختیار از کف ربوده شده و وارد چرخه

۹۳. الکافی، ج ۳، ص ۲۵۰.

اجتنابی می‌گردد.

در روایت معمر بن یحیی، در جواب سوال وی از امام باقر علیه السلام که چرا برخی افراد با وجود بهره‌مندی از عقل، شناختشان مختل شده و حقایق را نمی‌فهمند؛ حضرت پاسخ داد:

إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى حِينَ خَلَقَ آدَمَ جَعَلَ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَامَلَهُ خَلْفَ ظَهْرِهِ، فَلَمَّا أَصَابَ الْخَطِيئَةَ حَصَلَ امَلُهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَاجْلُهُ خَلْفَ ظَهْرِهِ، فَمِنْ ثَمَّ يَعْقِلُونَ وَلَا يَعْلَمُونَ؛^{۹۴}

خدای متعال، هنگامی که آدم را خلق کرد (توجه) به مرگ را در بین دو چشمان او قرار داد و آرزو را پشت سرش. پس هنگامی که دچار گناه شد، آرزوی او بین دو چشمانش و مرگ پشت سرش قرار گرفت. از این روست که تعقل می‌کنند، ولی نمی‌فهمند.

به عبارت دیگر، با شدت یافتن و جلوه‌نمایی برخی از آرزوها، ممکن است انسان توان تفکر در واقعیت‌ها را از دست داده، افسار خیال را رها نموده و نیروهای جهل را به عرصه جولان بکشانند. آن وقت است که با داستان خود، شرایطی را برای ناکارآمد شدن قوه عقل فراهم نموده است! امام کاظم علیه السلام به هشام فرمود:

يَا هِشَامُ! مَنْ سَلَطَ ثَلَاثًا عَلَى ثَلَاثٍ فَكَأَنَّهَا أَعَانَ عَلَى هَدْمِ عَقْلِهِ، مَنْ أَظْلَمَ نُورَ تَفَكُّرِهِ بِطُولِ امَلِهِ...؛^{۹۵}

ای هشام! هر که سه چیز را بر سه چیز مسلط نماید، گویا هرآینه بر نابودی عقلش کمک رسانده است، هر که نور تفکرش را به واسطه طولانی کردن آرزویش به خاموشی بکشانند.

روایت تحف‌العقول منقول از امیرالمؤمنین علیه السلام نیز مؤید این مطلب است:

اعْلَمُوا عِبَادَ اللَّهِ أَنَّ الْأَمَلَ يُذْهِبُ الْعَقْلَ؛

بندگان خدا بدانید همانا آرزو عقل را از بین می‌برد.^{۹۶}

تبیین روند مختل شدن قوه شناختی عقل با صراحت بیشتری در روایت حضرت علی علیه السلام آمده است که آرزو، عقل را به «سهو» و اشتباه می‌کشاند و یاد مرگ که یاد آور مسیر متعالی انسان است را به فراموشی می‌کشاند:

۹۴. علل الشرائع، ج ۱، ص ۹۲.

۹۵. الکافی، ج ۱، ص ۱۷.

۹۶. تحف‌العقول، ص ۱۴۹.

وَاعْلَمُوا أَنَّ الْأَمَلَ يُسْهِى الْعَقْلَ وَيُئْسَى الذِّكْرُ.^{۹۷}

۲. تبیین مدل عمل کرد روانی امل

با توجه به این که سیستم روانی آدمی یک کلّ به هم پیوسته (و نه اجزای از هم گسسته) است. بنا بر این، هر سازه روانی (میل، گرایش، هیجان، شناخت، رفتار یا ترکیبی از آنها) در ارتباط با سازه‌های دیگر به فعالیت می‌پردازند. البته طبیعی است که برخی از این سازه‌ها ارتباط نزدیک با هم داشته و برخی دیگر با واسطه عمل می‌کنند. کشف سازه‌های به هم مرتبط و تبیین مکانیزم عمل کردی آنها با استفاده از منابع دینی، علاوه بر ارائه نظریه متعالی اسلام در زمینه نحوه ارتباط مفاهیم روان شناختی، فهم ما را در تعیین نقش یک مفهوم معین ارتقا داده و فعالیت پژوهش‌گران را جهت طراحی مداخله‌های تغییر دهنده تسهیل خواهد نمود.

از آن چه تا به این جا در زمینه تبیین روان شناختی امل، نگاه روی کردی عقل، و منظر اجتنابی جهل گذشت و با افزودن تحلیل مربوط به تبدیل پذیری منظر اجتنابی به روی کردی، می‌توان به یک مدل فرضی دست یافت که به نظر می‌رسد تبیین کننده نحوه عمل کرد این سازه در روان آدمی است.

ویژگی‌های مدل عمل کرد روانی امل

مدل پیشنهادی عمل کرد امل بر اساس یافته‌های دینی، دارای ویژگی‌هایی است که به اختصار به آنها اشاره می‌گردد:

الف. قطعیت: این مدل، اصل وجود رغبت‌های آینده محور را در روان آدمی مسلم می‌داند.^{۹۸}

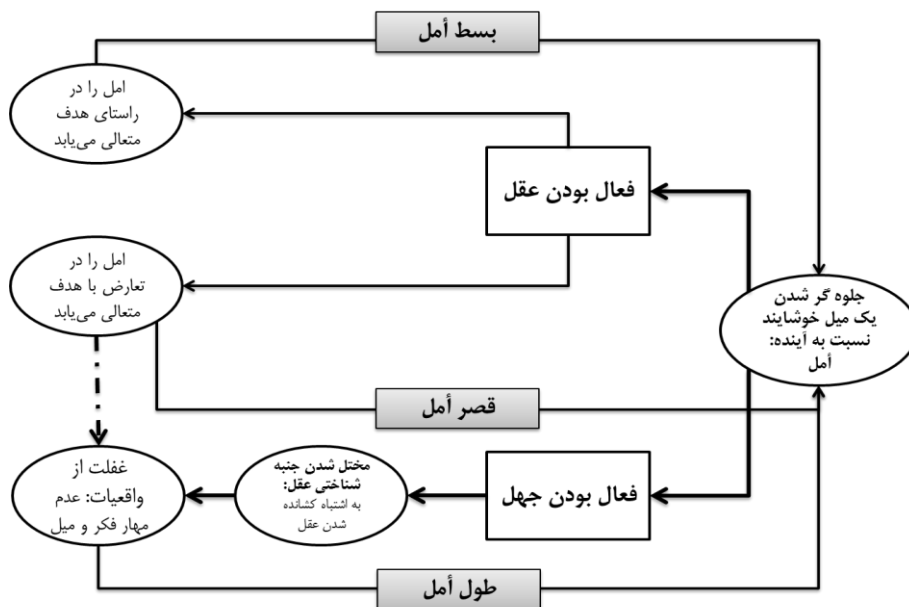
ب. دوگانگی: این مدل، نگاه دوگانه‌نگر به عمل کرد امل در روان انسان دارد (روی کردی - اجتنابی).

ج. مهارگری: مدل مذکور، عمل کرد امل را با مهار و عدم مهار شناختی و عاطفی افراد مرتبط می‌داند (رابطه عقل و جهل با امل).

د. تبدیل: عمل کرد امل در جنبه روی کردی می‌تواند به جنبه اجتنابی تبدیل شده و به آن فروکاهش یابد (اثر تخریبی امل در قوه شناختی - بازدارنده افراد).

۹۷. نهج البلاغه، ص ۱۱۸.

۹۸. رک: «جمع بندی آیات» در بخش مفهوم امل در قرآن کریم همین مقاله.

شکل ۲: مدل عمل کرد روانی سازه امل بر اساس منابع اسلامی

توضیح اجمالی مدل

بر اساس مدل پیشنهادی عمل کرد سازه امل، ابتدا یک میل خوشایند نسبت به آینده که خاستگاه یا هسته اصلی «امل» محسوب می‌شود، در روان آدمی فعال می‌گردد. سیستم روانی افراد بر اساس مباحث پیشین، مجهز به دو خرده سیستم روی کردی (در صورت فعال بودن عقل) و خرده سیستم اجتنابی (در صورت فعال بودن جهل) است. بسته به این که در روان آدمی کدام خرده سیستم فعال باشد، خروجی آن متفاوت خواهد بود. این روند در قالب سه متغیر تبیینی به اجمال توضیح داده می‌شود:

۱. **بسط امل:** در سیستم روی کردی، قوه «عقل» فعال بوده و بر اساس تحلیل‌های شناختی‌اش، «میل خوشایند» برانگیخته شده را مورد بررسی قرار می‌دهد. حال در صورتی که عقل، میل مذکور را در مسیر «هدف متعالی» انسان (کمال الهی) تشخیص دهد، شرایط «بسط» و گسترش آن را فراهم می‌سازد (نگاه کنید به شکل ۲).

۲. **قصر امل:** اگر قوه عقل، میل خوشایند آینده محور را در «تعارض» با هدف متعالی بیابد، در این حالت، سیستم روانی فرد مکانیزم‌های تعدیل میل مذکور را به راه انداخته و به «قصر امل» روی می‌آورد و عملاً میل فعال شده با شدت سابق گسترش نخواهد یافت، بلکه

تعدیل خواهد شد.

۳. **طول امل:** از آن جا که نمی توان ادعا نمود که در یک فرد، فقط سیستم روی کردی با محوریت عقل در حال فعالیت بوده و جهل نقشی را ایفا نمی کند. از این رو، نباید از نقش جهل غافل گردید. ممکن است با تبیین ذیل سیستم اجتنابی شروع به فعالیت نماید. قبلاً گفته شد اولین بُعدی که جهل آن را مختل می سازد، جنبه شناختی عقل است. از این رو، با مختل شدن این جنبه، فرد از واقعیات غافل شده و شروع به افراط کشاندن میل بر انگیخته شده نموده و در عمل، در دام «طول امل» گرفتار می گردد. البته در همین زمینه ممکن است فرد در سیستم روی کردی، با وجود درک تعارضی امل برانگیخته شده با هدف متعالی (با تبیینی که در بحث تبدیل پذیری اشاره شد)، در مقابل جلوه گری امل، تاب نیاورده و توان مهارگری خود را از دست داده و به جای فعال کردن مکانیزم های قصرالامل، دچار غفلت از واقعیت های بیرونی شده و در نتیجه به چرخه اجتنابی «طول امل» وارد شود. همان طور که پیدا است، برای مصون ماندن از پیامدهای طول الأمل، افراد به سمت «قصر الأمل» سوق داده می شوند که تبیین مکانیزم های آن نیازمند بحث مجزایی است.

نتیجه

موضوع «آرزوها» در روان شناسی در قلمروهای شخصیت، اجتماعی، بالینی، روان درمانی، و روان شناسی مثبت در زمینه های مختلف مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، بیشتر این مطالعات مربوط به رابطه این متغیر با دیگر متغیرهای روان شناختی بوده و تبیین های اندکی در تحلیل ماهیت «آرزو» انجام شده است.

تحقیق حاضر در سه حیطه تبیین مفهومی امل (لغوی، قرآنی، و روایی)، تبیین روان شناختی امل، و تبیین مدل عمل کرد روانی امل به بررسی و تحلیل سازه مذکور بر اساس منابع اسلامی پرداخته است.

یافته های تحقیق نشان می دهد که امل، ابتداءً یک ماهیت خنثی داشته که ملاک های مختلف، آن را به دو منظر روی کردی (نیکو) و اجتنابی (نکوهیده) تقسیم خواهد نمود. جهل، ملاک اجتناب از امل است که «مختل شدن درک دنیای واقعی» اصلی ترین پیامد امل در این منظر است و عقل ملاک روی کرد به امل بوده که تعدیل، مدیریت، و یا جهت دهی این میل در پیمودن یک هدف متعالی، اصلی ترین کارکرد آن خواهد بود.

حال، با توجه به مجهز بودن سیستم روانی افراد به دو خرده سیستم روی کردی (در صورت

فعال بودن عقل) و خرده سیستم اجتنابی (در صورت فعال بودن جهل)، می‌توان به یک مدل فرضی دست یافت که تبیین‌کننده نحوه عمل‌کرد سازه امل باشد. ویژگی‌هایی این مدل عبارت است از: قطعیت وجود رغبت، دوگانگی عمل‌کرد امل، مهارگری شناختی و عاطفی امیال، و تبدیل‌پذیری عمل‌کرد روی‌کردی به اجتنابی.

بر اساس مدل مذکور، پس از فعال شدن یک میل خوشایند نسبت به آینده، بسته به این که کدام خرده سیستم فعال باشد؛ خروجی این سیستم مشتمل بر سه برون‌داد بسط امل، قصر امل، و طول امل خواهد بود.

دو برون‌داد اول، حاصل فعالیت خرده سیستم روی‌کردی است که در مورد اول، میل فعال شده، گسترش یافته و در مورد دوم، تعدیل می‌یابد و در برون‌داد سوم - که حاصل فعالیت خرده سیستم اجتنابی است - میل مذکور به افراط کشانده شده و درک دنیای واقعی، مختل خواهد شد.

برای مصون ماندن از پیامدهای طول امل، مکانیزم‌های «قصر الأمل» می‌تواند افراد را به مدیریت و تعدیل این امیال سوق دهد؛ کاری که پیشنهاد می‌شود پژوهش‌گران به تبیین و طراحی آن بپردازند.

کتابنامه

- اخلاق پژوهی حدیثی، عباس پسندیده، قم: دار الحدیث، ۱۳۸۸ ش.
- امالی الصدوق، محمد بن علی بن بابویه قمی، بیروت: اعلمی، دوم، ۱۴۰۰ ق.
- تاج العروس من جواهر القاموس، مرتضی زبیدی، بیروت: دار الفکر، بی تا.
- تحف العقول، حسن بن علی ابن شعبه حرانی، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، دوم، ۱۴۰۴ ق.
- التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، حسن مصطفوی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر، ۱۳۶۰ ش.
- الخصال، محمد بن علی بن بابویه قمی، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۳۶۲ ش.
- الصحیفة السجادیة، امام علی بن الحسین علیه السلام، قم: دفتر نشر الهادی، ۱۳۷۶ ش.
- الصحاح (تاج اللغة و صحاح العربیة)، جوهری، بیروت: دار الملايين، ۱۳۷۶ ق.
- علل الشرائع، محمد بن علی بن بابویه قمی، قم: کتاب فروشی داوری، ۱۳۸۵ ش.
- الفروق اللغویة، حسن بن عبدالله عسکری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، اول، ۱۴۱۲ ق.

- فرهنگ نامه آرزو، محمد محمدی ری شهری، با همکاری سید محمد کاظم طباطبایی، ترجمه: حمید رضا شیخی، قم: دارالحدیث، ۱۳۸۵ ش.
- الکافی، محمد بن یعقوب کلینی، تصحیح: علی اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الاسلامیه، سوم، ۱۳۸۸ ق.
- کتاب العین، خلیل بن احمد فراهیدی، تهران: اسوه، ۱۳۸۴ ش.
- کشف اصطلاحات الفنون، محمد علی بن علی تهاونی، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون، ۱۹۹۸ م.
- کمال الدین و تمام النعمه، محمد بن علی بن بابویه قمی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران: اسلامیه، دوم، ۱۳۹۵ ق.
- لسان العرب، محمد بن مکرم بن منظور، بیروت: دار صادر، اول، ۱۴۱۰ ق.
- المحيط فی اللغة، اسماعیل بن عباد، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، بی تا.
- المزار الکبیر، محمد بن جعفر مشهدی، تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۹ ق.
- مصباح المتجهد، محمد بن حسن طوسی، بیروت: فقه الشیعه، اول، ۱۴۱۱ ق.
- مصباح المنیر، احمد بن محمد مقرئ فیومی، قم: مؤسسه دارالهجره، ۱۴۱۴ ق.
- معانی الاخبار، محمد بن علی بن بابویه قمی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۳ ق.
- معجم تهذیب اللغة، محمد بن احمد الازهری، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- معجم المقاییس فی اللغة، احمد بن فارس، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.
- مفردات الفاظ القرآن، حسین بن محمد راغب اصفهانی، دمشق: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
- من لا یحضره الفقیه، محمد بن علی بن بابویه القمی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، دوم، ۱۴۱۳ ق.
- منطق فهم حدیث، سید محمد کاظم طباطبایی، قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، اول، ۱۳۹۰ ش.
- المیزان فی تفسیر القرآن، محمد حسین طباطبایی، قم: اسماعیلیان، سوم، ۱۳۹۴ ق.
- النهایة فی غریب الحدیث والأثر، مبارک بن محمد بن اثیر، قاهره: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۸۳ ق.
- نهج البلاغه، محمد بن الحسین شریف الرضی، تحقیق: فیض الاسلام، قم: هجرت، ۱۴۱۴ ق.

- «ساخت مقیاس خودمهارگری بر اساس منابع اسلامی»، حمید رفیعی هنر، پایان نامه کارشناسی ارشد، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۰ ش.
- “Cognition in Psychoanalysis”, S. Arieti, In: A. Freeman, et al (eds), *Cognition and psychotherapy*, 2nd ed, (pp123-141), Springer Publishing Company, Inc. 2004.
- “COGNITIVE RESTRUCTURING”, R. L. Leahy & S. A. Rego, In: William, O’Donohue and Jane, Fisher(Eds), *Cognitive behavior therapy: core principles for practice* (pp133-158), John Wiley & Sons, Inc, 2012.
- “Coping with chronic pain”, N.i Lester, et al, In: Susan Ayers , et al(Eds), *Cambridge handbook of psychology, health, and medicine* 2nd ed(pp50-55), Cambridge University Press, 2007.
- “FANTASY PRONENESS AND COUNTERFACTUAL THINKING”, A. M. Bacon, C. R. Walsh, & L. Martin *Personality and Individual Differences*, 2013, V. 54, N.4, pp469-473.
- “Foundations”, E. Walker, In: *Comprehensive Clinical Psychology*. V.1, Editors-in-Chief: Alan S. Bellack and Michel Hersen ,Elsevier Science Ltd. 2000.
- “I Wish I Were a Warrior: The Role of Wishful Identification in the Effects of Violent Video Games on Aggression in Adolescent Boys”, E. A. Konijn, et al, *Developmental Psychology* 2007, V.43, N.4, pp1038- 1044.
- Positive psychology: the scientific and practical explorations of human strengths, C. R. Snyder, & S. J. Lopez, Sage Publications, Inc, 2007.
- “Rheumatoid arthritis”, M. Kathleen and N. Stanton, In: Susan Ayers , et al(Eds), *Cambridge handbook of psychology, health, and medicine* 2nd ed(pp850-852), Cambridge University Press, 2007.
- “Stress and Coping”, J. K. Connor-Smith, In: Rick E. Ingram(editor), *The international encyclopedia of depression* ,(pp517-523), Springer Publishing Company, LLC, 2009.
- *Theories of Personality, Tenth Edition*, D. P. Schultz, & S. E. Schultz, Wadsworth, Cengage Learning, 2013.
- “The evolution of foresight: What is mental time travel, and is it unique to humans?”, T. Suddendorf & M. C. Corballis, *Behavioral and Brain Sciences*, 2007, V.30, pp299–351.
- “Wishful Thinking about the Future: Does Desire Impact Optimism?”, Z. Krizan, & P. D. Windschitl, *Social and Personality Psychology Compass* , 2009, V.3, N.3, pp227-243.